

תפילות שחרית במניין מצומצם: התמודדות הלכתית וקהילתית

איתאל בנימין חלימי
רב קהילת בית כנסת הספרדי בוכמן, מודיעין

- א. מבוא
- ב. תפילה לפני הנץ
- ג. חזרת הש"ץ
- ד. מניין גבולי
- ה. סיכום

א. מבוא

דאמר ר' חנינא משל לאדם שמבקשים ממנו כלי גדול ויש לו דומה עליו ככלי קטן קטן ואין לו דומה עליו ככלי גדול.

קהילות שאינן מתמודדות עם בעיות של מניין מצומצם, או כל מי שלא נתקל בקושי כזה, לא יבין את הצורך בכתיבת מאמר המרכז פתרונות בנושא זה. מבחינתו, אפשר "פשוט" לגייס עוד כמה חברים למאגר המתפללים ונפתרו כל הבעיות. אך המניינים המתמודדים עם בעיה זו, יבינו היטב את המצוקה, בבחינת "דומה עליו ככלי גדול".

ישנה בדיחה המשקפת היטב את המצב: מדוע נקראת השבת "שבת שלום"? מפני שבמשך השבוע בית הכנסת ריק וכל מתפלל תופס שורת כיסאות שלמה ורחוק מחבריו למניין, ואילו בשבת, בית הכנסת מלא והוא חייב לשבת ליד מתפללים אחרים.

הפער העצום בין התפוסה בימות החול ובין התפוסה בשבתות קיים במקומות רבים, ובמובן מסוים גם מובן. קשה לתאם זמן המתאים לכולם.

לכל אדם לוח זמנים משלו וקשה לקבוע שעה הנוחה לכולם. אך אם זו הייתה הבעיה היחידה, נכון היה לומר שמניין שאינו מחזיק את עצמו וכל מטרתו היא רק עניין של נוחות – דינו להיסגר, וחבריו הבודדים ימצאו להם מניינים איתנים יותר.

אך אם הסיבה לפער שבין שבת לימי החול אינה רק נוחות אלא גם תוצאה של אי-הקפדה אישית על ההלכה, הרי שביטול התפילות בימי החול יהיה הרמת ידיים ממצבם הרוחני של חברי הקהילה.

לפעמים ביטול התפילות בימי החול יהיה חותמת שתחזק את "אוירת המוזאון" שלא מעט בתי כנסת לוקים בה, בתי כנסת הפעילים בשבת וכמעט סגורים בימות החול. לפעמים יתברר שישנו סיפור של פגיעה אישית הגוררת חוסר אכפתיות חברתית. במקרה כזה דווקא קיום המניין עשוי להוות מניע משמעותי המחייב שותפות.

כשמתעקשים ומצליחים לקיים מניין כזה, מובטחים פירות נוספים:

1. יהודים יקרים שאינם מקפידים על תפילות, פתאום זוכים ("רק") להשלים מניין, אבל מצווה גוררת מצווה והתפילה מביאה לברכות, והברכות ללימוד תורה, ואלה יחד מביאים אף לשמירת שבת (ישנן דוגמאות לא מעטות למהפכות שה"הכרח" הזה חולל).
2. יהודים שקטים שבמהלך התפילות בשבת הם כמעט שקופים, אינם נראים ואינם נשמעים, זוכים למקום של כבוד אמתי בקרב הקהילה. זו גם ההזדמנות לגלות שליחי ציבור חדשים.
3. שכנים וחברים שהחיים ומאורעותיהם גרמו לצינון היחסים ביניהם, פעילים יחד באותו פרויקט, מדברים ביניהם ומתחברים שוב.
4. ילד בקהילה שיודע שאביו מתפלל גם בימות החול באותו בית הכנסת שמתפללים בו בשבת, מבין ומפנים שבית הכנסת הזה הוא חיים שלמים של קיום תורה ומצוות.
5. יהודים יקרים הנמצאים בשנת האבל על אחד מהוריהם, אף שלא הכירו את בית הכנסת לפני כן, הופכים להיות חלק מהעשייה היום-יומית בזכות המניין הזה.
6. לפעמים יש אנשים שבתפילות השבת מפגינים נוכחות מופרות, ואם

הם מאלה שאינם באים למניין זה, הם מרגישים שקרו כמה דברים בלעדיהם, וזה מביא אותם לענווה.

ב. תפילה לפני הנץ

במניין קהילתי מצומצם, בחלק לא מבוטל של השנה תפילת עמידה של שחרית מתחילה קודם הנץ החמה. אך לא כולם פועלים, האם בכל זאת מותר לכולם להתפלל במניין כזה? ואם כן, האם יהיה נכון למחות ביד מי שמתחמק משותפות במאמץ קיום התפילה בתואנה שהיא קודם הנץ? בספר פניני הלכה סיכם את דעות הפוסקים הראשונים והאחרונים על עצם הגדרת מעמדה של תפילת שחרית קודם הנץ לשלוש שיטות עיקריות:

(א) לרמב"ם ור"ח, עיקר תקנת התפילה מהנץ ועד ארבע שעות, ורק בדיעבד אפשר להתפלל מעמוד השחר, וכך נפסק בשולחן ערוך, או"ח פט, א, ובמשנה ברורה ס"ק ד.

(ב) לרא"ש, זמן ותיקין הוא המוכחר, שנאמר: "ייראוך עם שמש", אבל הזמן שלפני הנץ והזמן שאחריו עד ארבע שעות שווים, שכל הזמן הכשר להקרבת התמיד כשר לתפילת שחרית.¹

(ג) לרבנו ירוחם, מעמוד השחר ועד משיכיר הוא זמן תפילה בדיעבד, ומשיכיר ועד הנץ – לכתחילה, כמו הזמן שאחר הנץ.²

במאמר מסודר ומפורט מאוד של הרב רא"ם הכהן, "תפילה קודם הנץ" (מופיע גם באתר ישיבת עתניאל), הובאו כל המקורות התלמודיים, שיטות ראשונים רבות ומחלוקות הפוסקים, ונידונו בהרחבה הראיות השונות של הפוסקים. הדיון היה גם בעניין זמן התפילה וגם בעניין רמת חיוב תפילה במניין. לאחר הבאת דעת המשנה ברורה ודעת הרב עובדיה יוסף המתירים

1 לפי הפרי מגדים, דעת הרא"ש היא שבעמוד השחר אפשר להתפלל רק בשעת הדחק ואילו משהאיר המזרח אפשר להתפלל לכתחילה מפני שכך היה בתמיד שעיקר זמנו מעמוד השחר, אבל תיקנו להמתין עד שיאיר המזרח כדי שלא יבוא לירי טעות; וכן דעת הפרי חדש למעשה. במשנה ברורה ובביאור הלכה פט, א ביאר שיש מחלוקת מהו עמוד השחר – אור ראשון או האיר המזרח, וכתב להחמיר. יש שהבינו מרש"ל ע"א ומראב"ן שבשעת הדחק אפשר להתפלל שחרית אף לפני עמוד השחר, אך דעתם לא התקבלה אפילו בשעת הדחק.

רק לפועלים תפילה מוקדמת, כתב הרב רא"ם נקודה חשובה לנושא שאנו עוסקים בו - תפילות שחרית במניין מצומצם, וזה לשונו (ההדגשה שלי):

לענ"ד יש הבדל בין השטיבל המצוי בערים הגדולות לבין ישובים וקהילות קבועות. בשטיבל בית הכנסת מהווה מקום המשרת את חובות היחיד, המעוגנות בשיטת רש"י ובפסק השו"ע בסימן צ' שישנה חובה על היחיד להתפלל במניין מצד חובת היחיד. מניין בישוב או בקהילה מהווה בבחינת מקדש מעט והתפילה מהווה בבחינת קרבן הציבור, וממילא ברור שעל כל יחיד חלה החובה לחזק את קרבן הציבור בכל בוקר. יש להוסיף את שיטת רש"י במגילה הנ"ל שהזמן מעיקר הדין הוא מעלות השחר אלא שיש חשש שיתבלבלו, ואת שיטת הפרי חדש הנ"ל הפוסק שמשאיר המזרח מותר להתפלל לכתחילה.

שיטוט שערכתי בכמה אתרי שו"ת תחת הכותרת "תפילת שחרית לפני הנץ", העלה בעיקר תשובות שאינן מתירות ליחיד שאינו פועל להתפלל מוקדם. אך הן לא הביאו את השיקול הקהילתי-ציבורי שהרב רא"ם התייחס אליו.³

המשתמטים מהמאמץ הקהילתי בטענה שאינם רוצים לעבור על ההלכה, כמובן אין לגעור בהם כיוון שהם נוהגים על פי רבותיהם שהם הכתירו לעצמם,⁴ אך יש להסב את תשומת לבם לחשיבות הדברים הנ"ל, וכן למנהג שהיה קיים בקהילות רבות מאוד להתפלל לפני הנץ אף שלא כולם היו פועלים.

להלן עדויות על מנהגים להתפלל לפני הנץ:

3 ראה לדוגמה: (1) אתר "דין" של "מכון ירושלים לדיינות". בראש המכון עומדים הרב יוסף פליישמן שליט"א, אב"ד "נתיבות חיים", והרב אשר פלג שליט"א; (2) אתר "הלכה יומית" לפי פסקי הגר"ע יוסף זצ"ל.

4 יש כאן פתח למאמר חשוב על מעמדם של פסקי רב קהילה - את מי הם מחייבים ומה רמת החיוב (כל חברי הקהילה, חברים מזדמנים, אורחים), ובאיה סוג של שאלות (אישיות, קהילתיות) ועוד. אולי בכרך "ברקאי" הבא...

1. נתיבי עם, סימן פט סעיף סח:

בשעת הדחק יכול להתפלל משעלה עמוד השחר. ע"ז סומכים הפועלים העובדים חוץ ממקום מגוריהם. והעובדים במקום מתפללים כשמאיר פני המזרח שהוא שעה אחת קודם הנץ החמה, בזמן הנחת תפלין. ובירושלם ישנם כמה בתי כנסיות שמתפללים כותיקים, והם יחידים סגולה.

2. עלי הרס, תחילת פרק ב (מנהגי תונים):

אגיד לך את הרשום בכתב אמת שבהרבה בתי כנסיות נהגו להתפלל קודם הנץ החמה אעפ"י שלכאורה לפי דעת השולחן ערוך (פט, א) אסור לעשות כן לכתחילה... גאולי כהונה (ג'רבא. מע' ק אות ז): מנהגנו משעלה עמוד השחר מתפללים תפילת שחרית כל התפילה עם ק"ש, ורק השרידים אשר ה' קורא מקפידים להתפלל מאוחר. עכ"ל. וכן מוכח שו"ת איש מצליח ח"א תחילת סימן טו, שהשואל (כנראה שהוא הגאון המחבר בעצמו) התקשה מאוד למצוא מניין שלא מתפללים לפני הזריחה. וכן בלוח בזמנים של תונס... ומלמד על כך זכות ע"פ שיטת הפרי חדש הנ"ל (פט, א) שיש שלושה זמנים להתחלת תפילת שחרית: מהנץ החמה - עיקר מצוותה. האיר פני המזרח - לכתחילה. עמוד השחר - בדיעבד. וכן הבין הפרי מגדים (אשל אברהם פט, ג) בדעת הטור, ולדעתם האיר פני המזרח הוא זמן מאוחר יותר מעמוד השחר⁵. ותא חזי שמוה"ר הגאון רבי יצחק טייב בערך השולחן (פט, א) הזכיר סברת הפר"ח והוכיח מדברי הרמב"ן שאין הכי נמי עמוד השחר והאיר פני המזרח הם זמנים חלוקים. דלא כהרב אליה רבה ומטה יהודה עייאש שכתבו שהאיר פני המזרח הוא הוא עמוד השחר.

מכיוון שדעתי קצרה ומכיוון שהנושא חשוב (ואני חושד בעצמי שאולי הפרזתי יתר על המידה בהצגת חשיבותו של קיום מניין כזה ברשימת התועלות שכתבתי בהקדמה), פניתי למו"ר הרה"ג זכריה בן

5 בספר הזמנים בהלכה הביא דעה שהוא רבע שעה אחר עמוד השחר.

שלמה שליט"א, ראש הכולל והגרעין התורני "אורות יצחק", בשאלה: בקהילה שבה ישנו רק מניין אחד מצומצם לתפילת שחרית, האם יהיה מותר לכל חברי הקהילה להתגייס למען חיזוק המניין, גם לאלה שאינם ממהרים לעבודתם? יש לציין שקיומו של המניין תורם רבות לאווירה הדתית של הקהילה.

תשובתנו הייתה שבמקרה כזה השאלה ההלכתית מורכבת יותר מהשאלה של מניין פועלים בלבד, ולכן גם התשובה מורכבת יותר. הנתון החשוב שהתוסף, תרומה רוחנית לקהילה, מגדיל מאוד את חשיבות קיום המניין, וההיתר יתרחב גם אל השותפים למניין שאינם פועלים הממהרים לעבודתם.

ג. חזרת הש"ץ

אחת הבעיות הקשות והנפוצות במניין מצומצם היא חזרת הש"ץ. נחלק זאת לשני נושאים:

1. לכמה אנשים צריך לחכות כדי להתחיל את חזרת הש"ץ?
2. באילו מצבים ניתן לוותר על חזרת הש"ץ?

מספר האנשים הנדרש לחזרת הש"ץ

נחלקו הראשונים במספר האנשים הנדרש לחזרת הש"ץ. בהגהות מיימוניות (הל' תפילה א, ט) כתב בשם המהר"ם שאם אחד עומד באמצע תפילת עמידה, ואין תשעה שיכולים לענות, אותו מתפלל מצטרף, מפני שנאמר "ונקדשתי בתוך בני ישראל", ועל כל עשרה מבני ישראל שורה קדושה. לעומת זאת, הרא"ש (שור"ת ד, יט) כתב שכולם צריכים לענות אמן, ואם אין תשעה המכוונים לחזרת הש"ץ "נראה כברכה לבטלה". ולכאורה הוא חולק על המהר"ם.

השולחן ערוך פסק הן כמהר"ם הן כרא"ש:

- בסימן נה סעיף ו פסק השולחן ערוך כמהר"ם שאף מי שמתפלל והישן והחרש מצטרפים למניין אף שאינם יכולים לענות אמן אחר הש"ץ. המשנה ברורה (ס"ק לב) הוסיף בשם אליה רבה ודרך החיים כי "הוא

הדין יותר מאחד, ובלבד שיישאר רובם שאין מתפללים ויכולין לענות אמן. ויש מחמירין ביותר מאחד⁶ (לעניין זה גם מי שמתחיל תפילת לחש עם הש"ץ נחשב לעונה - הליכות שלמה, קכד, ב).

• בסימן קכד סעיף ד העתיק השולחן ערוך את דברי הרא"ש וכתב בלשון קצת מיוחדת: "ואם אין תשעה המכוונים לברכותיו קרוב להיות ברכותיו לבטלה".

כיצד להתייחס לסתירה? שתי דרכים לפנינו - או להכריע כאחת הפסיקות או ליישב את הסתירה וכך לנהוג כשתיהן.

בדרך הראשונה הלכו המגן אברהם (ס"ק ח) והט"ז (ס"ק ד). המגן אברהם הקל, והט"ז החמיר ורק בשעת הדחק הקל.

בדרך השנייה הלכו אחרונים אחרים, ומצאנו שני הסברים עיקריים לסתירה:

בשו"ע הרב (סי' נה) ובעמק ברכה (הל' תפילה ו) הסבירו שבחזרת הש"ץ החמירו מחשש לברכה לבטלה, ולכן נדרשים תשעה עונים, ובשאר התפילה די ברוב מניין. הבן איש חי (ויחי ו) הוסיף טעם שחזרת הש"ץ היא תפילת הציבור ולכן נדרשת בה השתתפות מלאה, ולשון הרא"ש מסייעת לכך: "כי נתקנו ברכות לשליח ציבור לאומרם בעשרה". אם כן, לחזרת הש"ץ נדרשים תשעה עונים.

בערוך השולחן (נה, יג) הסביר באופן אחר - אין צורך שכל התשעה יענו אך צריך שכל התשעה יהיו נוכחים. בסימן נה מדובר באדם העומד בתפילה ולכן אינו יכול לענות. אדם כזה העוסק בצורכי שמים ובענייני התפילה, נחשב בוודאי לנוכח. לעומת זאת, בסימן קכד מדובר באדם המדבר ומפנה לבו לבטלה. אדם כזה אינו מוגדר נוכח, הוא אינו חלק מהמסגרת העוסקת כעת בצורכי שמים ובתפילה, ולכן אינו מצטרף. כן כתב גם הציץ אליעזר (יב, ט), והביא זאת גם בשם שו"ת מהר"ם בן ברוך, (סי' תקכט), שהוא המקור לדברי השולחן ערוך בסימן נה, ובלשונו:

האי יחיד, דאיהו נמי בתפילה קא עסיק, ומקבל עליו עול מלכות שמים, דמצטרף בהדיהו, וקדמה שכינה ואתיא.

6 כוונתו לחיי אדם, כלל כט א; עמק ברכה, תפילה ו.

לפי זה, גם לחזרת הש"ץ ניתן לצרף את העומד בתפילה (וזה פשט המשנה ברורה נה"ס לב"ב ו"ס"ק לח, ושער הציון ס"ק לו; ועיין בביאור הלכה ד"ה או). לכאורה ניתן לצרף אפילו ארבעה, אך חלק מהמקילים בחזרת הש"ץ כתבו להקל רק באחד.

סיכום זאת הרב יוסף צבי רימון:⁷

רצוי תמיד שיהיו תשעה עונים. אך לקדיש ולקדושה ניתן להמתין לשישה בלבד. ובחזרת הש"ץ, במקום צורך ניתן להקל כשאחד נמצא עדיין בשמונה עשרה (ויש שמונה ועוד ש"ץ), ובשעת הדחק, המחכה לשישה, יש לו על מי שיסמוך, אך יתנה הש"ץ שאם לא ייחשב הדבר כחזרת הש"ץ, הרי זו תפילת נדבה (עיין מ"ב קכד ס"ק ט).

ישנן קהילות שדבר זה נעשה אצלן כהיתר גמור,⁸ אך מנגד ישנן קהילות שמצפונן נוקף לפעמים על תפילה יום-יומית במצב של "דיעבד", רק לפי חלק מהפוסקים.

באילו מצבים ניתן לוותר על חזרת הש"ץ?

שאלה זו, לעניות דעתי, איננה הלכתית בלבד. גם אם נמצא את ההיתרים הצודקים לוותר על חזרת הש"ץ, ואינן כאן המקום לדרון ולהאריך בנושא, את ההרגשה של תפילה "בדיעבד" לא פתרנו כלל! ברוב בתי הכנסת, ברוך ה', ברור שיש חזרת הש"ץ, ואם במניינים המדוברים לא תהיה אף פעם חזרת הש"ץ, ייתפס הדבר כחוסר רצינות. הסתכלות זו של אנשי המניין על עצמם תבטל חלק מהתועלות שמנינו בתחילת דברינו, התרומה הרוחנית לקהילה לא תבוא לידי ביטוי במצב כזה.

ד. מניין גבולי

בעיות רבות נוצרות עקב מניין המורכב מעשרה אנשים בדיוק. חלקן קשורות לחזרת הש"ץ, כפי שהוזכר לעיל, וחלקן יפורטו לקמן. בעיות הלכתיות הנוצרות במניין גבולי הן:

7 במאמרו המצויין "כמה אנשים צריך לחכות לחזרת הש"ץ?"
8 כיוון ששנה בו נעשית לו כהיתר...

1. הפסק בדיבור והסחת הדעת בזמן ההמתנה לעשירי (לכן כדאי לקבוע נהלים ברורים באשר לחלק התפילה שבו עוצרים כדי להמתין למניין).
2. אמירת קדיש יתום במקומו או במקום אחר; אם יידחה אל לפני "ויברך דויד", כדברי החיד"א, וכפי שדנו בדבריו בשו"ת אור לציון ובשו"ת דורש ציון אם הכוונה לחצי קדיש או לקדיש "על ישראל" מלא.
3. יציאת הכהנים לנטילת ידיים במהלך חזרת הש"ץ.

בעיות אלה הן דוגמה בלבד, ואפשר להוסיף עליהן עוד כהנה וכהנה. בעיה נוספת, שאיננה הלכתית גרדא, היא עוגמת הנפש של מניין שחסר לו העשירי. תשעת היהודים האחרים עומדים במצב לא נעים - גם השכימו קום וגם לא זכו לתפילה במניין. חלקם עשו זאת מתוך מסירות לציבור, ומגלים שההשקעה היתה לחינם. פעמים רבות התסכול מתרבה, מתחילות האשמות (לרוב מוצפנות בלב), והתועלות הרוחניות שהמניין אמור להעניק מוטלות בספק.

אם כן, ברור שאסור להעמיד את המניין על מספר מצומצם של מתפללים. אולי הגברת המודעות לבעייתיות הגדולה בעניין, כפי שהשתדלתי לעשות במאמר זה, תוכל, בהצגה ראויה לפני הציבור, להעלות ולהגביר את השותפות בנטל ולשבור את מחסום העשרה.

ה. סיכום

המצבים הגבוליים היו ויהיו תמיד אבן הבוחן בכל תחום, ובוודאי בתחום ההלכה. יש לשקול רווחים לעומת הפסדים, יש להגיע להעמקה ביסודות המחלוקות, ויש להרחיב את קשת ההתייחסויות גם להשפעות החברתיות, הקהילתיות והרוחניות הנובעות מכל החלטה שהיא.

כמובן, לא מיציתי את הנושא במלואו, אך עצם יצירת הדיון בנושא עשויה לשפר את המצב הבעייתי מצד אחד, ולחדר את ההבחנה ההלכתית מצד שני. אם עשיתי זאת, והיה זה שכרי.

